

Een republikeinse erfenis

Van de Bataafse Republiek naar een monarchie

Dit is een verkorte versie van het afscheidscollege op 27 september 2019 van Wijnand Mijnhardt, hoogleraar vergelijkende wetenschapsgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij spreekt over de republikeinse traditie in Nederland en hoe deze verdween aan het begin van de negentiende eeuw.

In de Nederlandse geschiedenis kennen we twee grote politieke tradities: een liberaal-monarchale die wortelt in 1813 en definitief vorm kreeg in de constitutie van 1848, en een republikeinse die wortelt in de Acte van Verlatinge van 1581 en de Opstand. De hedendaagse burgerlijke samenleving is een product van de liberale vrijheidsopvatting. Voor liberalen is vrijheid iets natuurlijk en heeft ze een bijna absoluut karakter. De staat moet op die vrijheid zo min mogelijk inbreuk maken. Dat betekent bijvoorbeeld dat zelfredzaamheid van de burger het uitgangspunt is en werknemers in de praktijk uitgeleverd kunnen worden aan de exploitatie van ondernemende elites. Weliswaar waren door toedoen van socialisten en christendemocraten deze uitgangspunten engszins gematigd, maar inmiddels heeft het klassieke liberalisme in zijn vele neoliberale verschijningsvormen weer de overhand.

‘In het revolutietijdvak van 1780-1798 kwam een werktekening voor een fundamenteel andere politieke samenleving tot stand’

Hedendaagse republikeinen hebben een radicaal ander uitgangspunt. Voor hen is vrijheid allereerst vrijheid van overheersing. Het is bovendien een relatief begrip. Vrijheid ontstaat pas wanneer de wetten jou sociaal, politiek, economisch en cultureel eenzelfde plaats garanderen als de anderen. Dat betekent bijvoorbeeld dat een republiek je ook moet beschermen tegen economische uitbuiting, terwijl de liberale staat je slechts het recht garandeert voor je eigen belangen op te komen. In dat licht verliezen nogal wat liberale vrijheidsrechten hun betekenis. Bovenal moeten burgers om echt gelijk te zijn, verzekerd zijn van hun bestaan. Ze hebben daarom recht op werk, gezondheidszorg en bescherming bij werkloosheid. Zo'n republikeinse samenleving staat en valt met een alom gedragen burgerdeugd. Daarvoor zijn scholing en cultuur onmisbaar, maar moet enige institutionele druk niet worden geschuwd. Zo'n

complete moderne republikeinse filosofie over staat en samenleving met al zijn republikeinse rechten en plichten, is een paar jaar terug briljant uit de doeken gedaan door de politiek filosoof Philip Pettit.

Een revolutionaire Republiek

Wanneer we met dit inzicht opnieuw naar de Nederlandse geschiedenis kijken, kunnen we ten tijde van de patriottische en Bataafse revoluties centrale bestanddelen van dit hedendaagse republikanisme terugvinden. Ze werden duidelijk zichtbaar in de eerste Nederlandse grondwet, de Staatsregeling van 1798. Op het eerste gezicht is dat merkwaardig. Het Nederlandse republikanisme associëren we toch vooral met een staat waarin de macht in handen was van een kleine groep regenten die over de machtsvraag voortdurend ruziede met de Oranjes. In het revolutietijdvak van 1780-1798 kwam echter een werktekening voor een fundamenteel andere politieke samenleving tot stand. Daaruit waren de Oranjes definitief verdwenen, waren de regenten hun geprivilegieerde positie kwijtgeraakt en had het oude idee van volkssoevereiniteit uit de tijd van de Opstand een moderne invulling gekregen. Een volk was nu pas soeverein als het ook actief kon participeren in het bestuur. Het klassieke republikanisme had plaatsgemaakt voor een modern democratisch republikanisme. Dat bijdetijdse republikanisme was naadloos verbonden met de Nederlandse verlichting. Die verlichting kende geen wijsgeren van wereldformaat, maar was wel perfect toegesneden op de problemen waarmee de Republiek te kampen had. Op het politieke wereldtoneel had de Republiek fors aan gezag ingeboet. Ook economisch ging de Republiek achteruit. De steden krompen, met veel sociale ellende als gevolg. Alleen in de agrarische sector ging het goed. Die begon aan een bloeiperiode van bijna anderhalve eeuw. De klassieke machtsbalans in de Republiek – tussen oost en west, stad en platteland, burgerij en adel en ten slotte tussen rijk en arm – raakte door dit alles wel ernstig verstoord.

Een nieuwe weg

Juist toen leverde de Republiek misschien wel de grootste prestatie uit haar geschiedenis, zowel intellectueel als politiek. Ze mobiliseerde alle denkkraft om de achteruitgaande Republiek te *herschrijven*. Het vitale publieke debat schiep de contouren van een hechte burgerlijke samenleving, een wereld waarin individuele vrijheid en wederzijdse afhankelijkheid nauw met elkaar verbonden waren. Fundamenteel is dat het prestatiebegrip niet economisch, maar moreel geladen was. Een burger werd allereerst beoordeeld op zijn prestaties ten nutte van de samenleving als geheel. Burgers bezongen de medemenselijkheid, maakten plannen voor een nieuw type armenzorg, ze verwoordden het recht op werk, formuleerden gezondheidszorg als mensenrecht, stonden op de bres voor de kunsten en ontwierpen een breed toegankelijk, modern onderwijssysteem. Grondslag was een hoogwaardig moreel burgerbesef. Die morele opvoeding moest stap voor stap in gezin, school en genootschap, en uiteindelijk ook in de samenleving zelf plaatsvinden. Lezen was hiervoor de sleutel. Het bleef niet bij fraaie plannen. De revolutionaire Staatsregeling van 1798 is het enige moment uit de Nederlandse geschiedenis waarop sociale beschavingsidealen en lonkende culturele verten samenvloeiden in een meeslepend politiek staatsontwerp. De grondwet leverde een

indrukwekkende agenda: het soevereine volk kreeg volledige democratische rechten, en voor de eerste keer in de geschiedenis ook sociale grondrechten, zoals het recht op werk, op gezondheidszorg, op armenzorg en onderwijs. Heilig doel was de schepping van een burgersamenleving waarvoor iedereen een juridische en – nog belangrijker – een morele verantwoordelijkheid te dragen had. Toch werd dit grondwetsproject een fiasco. Hoe moeten we dat verklaren? En minstens zo interessant: waarom speelt 1798 zo'n ondergeschikte rol in de geschiedenis van het vaderlandse republikanisme of überhaupt in de Nederlandse geschiedenis? De voornaamste oorzaken liggen op het internationale vlak, maar de vaderlandse politieke en intellectuele elites zijn medeverantwoordelijk.

De grote mogelijkheden

Vanaf 1780 tot 1815 kwam de Republiek terecht in een maalstroom van oorlogen, revoluties en invasies. In een halve eeuw werd de Republiek van een serieuze mogendheid een onbeduidend stipje op de Europese kaart. Al spoedig na de Bataafse Revolutie werd de Republiek een pion met weinig eigen inbreng in de napoleontische strategie naar een Europese heerschappij. De prijs was hoog. De Fransen kleeften Nederland financieel totaal uit. De in 1795 toch al forse staatsschuld verviervoudigde en bedroeg in 1815 het astronomische bedrag van bijna vijfmaal het bnp. De Griekse problemen van het afgelopen decennium zijn daarbij vergeleken kinderspel. De democratie werd afgebroken en de zorgzame burgersamenleving, die een onmisbare steunpilaar van de revolutionaire Staatsregeling was geweest, werd eveneens op het Franse altaar geofferd. Permanent geldgebrek als gevolg van de Franse brandschattingen belemmerde elke serieuze voortgang. Met de door Napoleon opgelegde vestiging van het Koninkrijk Holland in 1806 en vervolgens de inlijving bij Frankrijk in 1810 was het lot van de Republiek definitief bezegeld. Het vertrek van de Fransen in 1813 betekende voor Nederland allerm minst een nieuw begin. Na Waterloo werd Nederland opnieuw een schaakstuk, maar nu in de plannenmakerij van de overwinnaars voor een nieuwe wereldorde. De geallieerden, allen gepokt en gemazeld in de monarchale traditie, wensten in 1815 een sterke bufferstaat aan de noordflank van Frankrijk. In hun ogen kon alleen een koninkrijk die zekerheid verschaffen. In een republiek, en al helemaal niet in een regeringsvorm gevestigd op verlichte principes, hadden ze voor zo'n cruciale bufferrol geen enkel vertrouwen. De kans om met de ideale burgerrepubliek van 1798 een nieuw begin te maken was daarmee nihil. ►

De 126 leden van het parlement van de Bataafse Republiek, gekozen in 1796, droegen allen een lint met de tekst 'representant'. Dit lint was van Jan Couperus van het district Gouda. Bron: Rijksmuseum.

Portret van Gijsbert Karel van Hogendorp. Gemaakt door Jean François Valois, naar een portret van Cornelis Cels. Gemaakt tussen 1819 en 1835. Bron: Haags Historisch Museum.

Ambtenaren en elites

Leidende kringen in Nederland hadden ondertussen hun eigen plan getrokken. De vaderlandse geschiedschrijving plaatst Gijsbert Karel van Hogendorp doorgaans op een voetstuk. Hij probeerde immers in 1813 te voorkomen dat Nederland een speelbal van de grootmachten zou worden en haalde op eigen gezag de zoon van de stadhouder, als koning Willem I binnen. Voor de Oranjes was dat een godsgeschenk. Na hun laffe vlucht naar Engeland in 1795 en een reeks mislukkingen en nederlagen sleten de Oranjes tot 1813 hun dagen, berooid en praktisch door iedereen vergeten, op het armelijk landgoed Raçot in Polen. De groeiende afkeer van de Fransen, met name tijdens de Inlijving, had wel in een versterking van het Nederlandse natiebeseft geresulteerd, maar niet in een massale opleving van het Oranjegevoel. Alleen dankzij 'Europa' en dankzij Van Hogendorp kreeg de Oranjedynastie, volledig onverdiend, een monarchale positie in de schoot geworpen. Zo onzeker was Willem I over zijn ontvangst in Nederland, dat hij zich bij de zogenaamde triomftocht naar het strand van Scheveningen door een escorte van de Engelse marine liet begeleiden. De enige bestuurlijke continuïteit tussen de werelden van 1795 en 1815, tussen de wereld van de republiek en die van de monarchie, werd geleverd door een groot contingent Bataafse revolutionairen. En zo komen we bij de tweede verklaring voor de dood van de Republiek. Deze groep diende zonder scrupules alle regimes in dit tijdvak. Ze maakten

daarbij de idealen van de republikeinse grondwet van 1798 ondergeschikt aan hun strikt persoonlijke interpretatie van het landsbelang en vooral aan hun eigen carrière. Hier werd de moderne, neutrale, maar soms ook opportunistische ambtenaar-politicus geboren. Een veroordeling van deze 'windvanen' als landverraders zou anachronistisch zijn. Een volwaardig nationalisme komt pas na 1815 tot ontwikkeling. Wel horen ze thuis in een cultuur van 'principiële principeloosheid'. Ze zijn daarom medeverantwoordelijk voor het einde van de Republiek. De Fransen en de geallieerden hebben de Republiek ter aarde besteld, maar met de windvanen hadden ze de beschikking over een contingent uiterst gewillige en capabele grafdelvers. Van immense betekenis voor de snelle acceptatie van de nieuwe monarchale verhoudingen was de versmelting van oude en nieuwe elites in het revolutietijdvak. De nieuwe notabelenelite was opgebouwd uit de adel, de traditionele regent aristocratie en de groepen die hadden weten te profiteren van de agrarische transformatie van de Nederlandse economie sinds 1770. De windvanen voegden zich hierbij. Van Hogendorps poging in de woelige laatste maanden van 1813 het initiatief te houden, moet daarom ook gezien worden als een briljante en goed geslaagde poging om de zojuist versmolten elites weer een plaats in het centrum van de macht te verschaffen. Van Hogendorp en de zijnen maakten daarbij handig gebruik van de aan het huis Oranje klevende mythe. Mits goed georkestreerd, was het volk daarvoor altijd inzetbaar. Voor de heersende politieke elites was er daarom na 1813 geen enkele reden om de monarchie ter discussie te stellen. Ook niet toen Willem I zich steeds meer als een absolute vorst ging gedragen, Willem II een treurige staat van dienst ontwikkelde en Willem III zich steeds frequenter publiek misdroeg. Ze waren immers met die nieuwe monarchale structuur nauw vervlochten. Daarnaast konden de monarchisten altijd op het omvangrijke maar weinig kritische Oranjevolk en hun parlementaire vertegenwoordigers blijven vertrouwen.

Invention of tradition

De generatie van 1813 slaagde er bovenal in het beeld van het verleden naar haar hand te zetten. Daarmee zijn we bij de laatste en meest verreichende oorzaak van de eliminatie van de Republiek uit het collectieve politieke geheugen. Van Hogendorp bijvoorbeeld, had een passend verleden bedacht dat als legitimatie moest dienen voor zijn coup van 1813. Zijn historische fictie riep de mythe in het leven dat de Oranjes van oudsher voor de Nederlanden waren voorbestemd en dat de fase van de Republiek eigenlijk alleen maar voor vertraging in een geïdealiseerd monarchaal eenwordingsproces proces had gezorgd.

De vaderlandse intellectuele voorhoede van de eerste helft van de negentiende eeuw heeft zich sindsdien laten gebruiken voor de onderbouwing van dit Hogendorpiaans historisch wensdenken. Ze heeft daarmee de nieuwe centralistische Oranjemonarchie van een respectabel, maar gefabuleerd verleden voorzien. Ze hebben ook de term 'Gouden Eeuw' in circulatie gebracht. Die kon uitstekend worden gebruikt om de voorgaande achttiende eeuw als vervalperiode te contrasteren met het door de monarchie ingeluide onbetwiste tijdperk van nationale trots. Daarmee begint een radicale herijking van het geschiedbeeld: een

'De vaderlandse intellectuele voorhoede heeft de nieuwe centralistische Oranjemonarchie van een respectabel, maar gefabuleerd verleden voorzien'

presentatie in schrille kleuren van de achttiende eeuw als een ongelukse eeuw, van een onafwendbaar ten dode opgeschreven Republiek, van de Nederlandse verlichting als het 'absolute intellectuele niets', en van de verguizing van patriotten en Bataven. In zo'n context kon de monarchie pas goed als een heilzaam nieuw begin dienen. Sindsdien hebben legio Nederlandse historici zich aan vele gradaties van orangistisch byzantinisme bezondigd. Zwijgzaamheid en creatief weglaten waren daarbij de meeste effectieve hulpmiddelen. 's Lands vergaderzaal kreeg met Domela Nieuwenhuis weer een authentiek republikeins geluid

te horen. Socialistenleider Pieter Jelles Troelstra is het onbetwiste hoogtepunt van het republikeinse parlementaire protest, maar in 1933 accepteren de sociaaldemocraten formeel de constitutionele monarchie om niet aan politieke effectiviteit in te boeten. Daarna bleef het, op een enkele republikeinse oprisping na, doodstil. In de Nederlandse geschiedschrijving is het gebruikelijk om de periode 1780-1848 als het moderniseringstijdvak bij uitstek te beschouwen. Niets is minder waar. Dankzij de windvanen, de elites en de Oranjemonarchie is juist alles wat de Bataafse Revolutie aan werkelijk revolutionairs heeft opgeleverd vernietigd en ook nog eens uit het historisch geheugen verwijderd. De modernisering kwam rond 1800 juist tot stilstand.

Democratie en sociale wetgeving die na 1880 opnieuw aarzelend worden ingevoerd, zijn een compromisproduct van de conflicterende maatschappijvisies van liberalen, socialisten en christenen en missen ten enenmale de overkoepelende burgerlijke moraalfilosofie die de republikeinse hervormingsplannen van 1798 hadden gekenmerkt. Niemand wist immers meer dat de Bataven in 1798 de weg naar een democratische en sociale toekomst hadden gewezen, ruim voordat Van Hogendorp en zijn handlangers met hun geamkeerde monarchaal-liberale route Nederland de verkeerde kant opstuurden. Is het niet hoog tijd dat we de geschiedschrijving van 1750-1900 kritisch doorlichten en eindelijk het Nederlandse republikenisme recht doen? ■

Voor de volledige tekst, voorzien van een uitvoerig notenapparaat, zie tiny.cc/k1awm.

De aanvaarding van het Hoog Bewind door het Driemanschap in 1813. Het driemanschap, bestaande uit Gijsbert Karel van Hogendorp, Frans Adam van der Duyn van Maasdam en Leopold van Limburg Stirum, nam na het vertrek van de Fransen het bestuur van Nederland over, tot de komst van Willem I. Schilderij van Jan Willem Pieneman, ca. 1828. Bron: Rijksmuseum.

